

серу

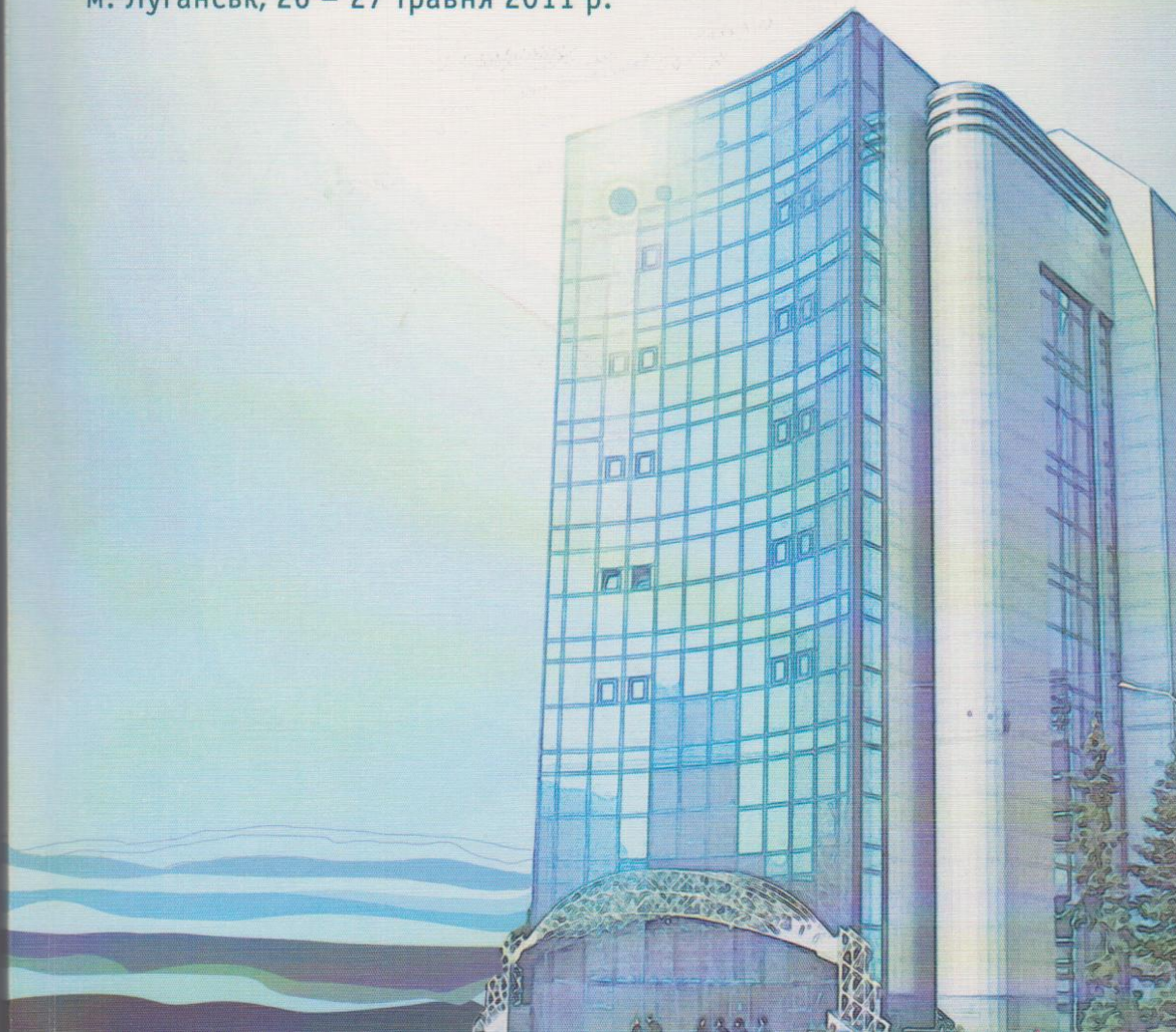
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Збірник наукових праць учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції

«Фахова мова як динамічний функційний різновид загальнонародної української мови»

м. Луганськ, 26 – 27 травня 2011 р.

Нередкова С. Функціонування передньоязикових приголосних /ʒ/, /ʒ/, /ц/, /ц'/, /ц/, /ч'/, /ж/, /ш/ у мовленні луганців	135
Нікуліна Н. Лексико-семантичний спосіб творення номенів (на матеріалі транспортної термінологічної мегасистеми)	143
Обеднікова О. Польова фольклористика як складник професійної підготовки вчителя-словесника	148
✓ Серебряк М. Особливості лексикографічного опрацювання професійної фразеології.....	155
Сікорська З. На теми грамотності викладачів-науковців	161
✓ Сухопар В. Соціолінгвістичні чинники в процесі формування комунікативної компетенції фахівця	169
Царьова І. Обрядофраземи східнословобожанських говірок: етнокультурний аспект	180
Шапран Д. Типологічні вияви терміносиноніміки в українській маркетинговій термінології	186
Шевцова В. Граматична структура ономастичних термінів і її реалізація	192

ПОЛЬОВА ФОЛЬКЛОРИСТИКА ЯК СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

У статті з'ясовується роль фольклору в аспекті становлення і розвитку системи народної освіти і виховання, розглядаються засади організації та проведення фольклорно-пошукової роботи як складника професійної підготовки вчителя-словесника.

Ключові слова: фольклор, народознавство, метод польового дослідження.

The article deals with the role of the folklore in terms of popular education; fundamentals of organizing and holding folklore-research work as an element of prospective philologists' professional development are being examined as well.

Key words: folklore, Folk Sciences, a field research method.

*Мова народу – то генетичний код національної культури,
запорука самобутності та самозбереження*

Д. Овсянико-Куликовський

Початок мистецтва слова – у фольклорі...

М. Горький

Вектори сучасної гуманістичної освіти спрямовують розвиток професійної парадигми фахівця-словесника у руслі її креативогенної, лінгвістичної, мовної, літературознавчої, культурознавчої, педагогічної, психологічної, методичної, комунікативної компетенції. Концепція з національного виховання, ґрунтуючись на основних положеннях освітніх документів, може бути сформульована в історико-педагогічному і народознавчому плані, що забезпечить єдність здобутків української народної педагогіки і педагогіки наукової. Від майбутнього учителя, який готується до роботи в національній школі, вимагається володіння не тільки теоретичними знаннями, а й практичними вміннями і навичками здійснювати пошукову народознавчу роботу.

Існує великий досвід дослідження фольклору як художнього, філологічного, культурологічного явища, пов'язаний з іменами В.Белінського, В.Даля, М.Добролюбова, Ф.Буслаєва, О.Веселовського, О.Потебні, В.Виноградова, В.Жирмунського, Є.Мелетинського, В.Проппа та ін. У зарубіжній науці значний внесок у розробку питання зробили В. та Я.Грімми, А.Л.Кребер, Л.Леві-Брюль, А.Ленг,

П.Сентів, Дж.Фрезер. Цікаві спостереження над фольклором залишили діячі мистецтва різних країн: М.Гоголь, М.Горький, Е.Т.А.Гофман, Л.Керролл, Дж.Родарі, Дж.Ч.Харріс та ін. [1].

Використання фольклору у контексті етнопедагогіки розкривали Г.Сковорода, К.Ушинський, О.Духнович, І.Франко, Б.Грінченко, Г.Волков, В.Сухомлинський, М.Стельмахович, Є.Сявавко, Ю.Ступак та ін.

Сьогодні з'явився ряд досліджень, проблематика яких стосується краєзнавчої освіти в системі професійної підготовки вчителя (В. Обозний [3]), методики використання літературного краєзнавства в системі післядипломної освіти вчителів-словесників (А.Лисенко [5]), підготовки майбутнього вчителя-філолога до проведення експедиційної роботи з учнями загальноосвітньої школи (В.Денисенко [2]), використання педагогічного потенціалу фольклору України (Ю. Ледняк [4]), що і зумовлює необхідність етнокультурознавчої підготовки майбутніх учителів української мови і літератури. Використання народнопоетичної творчості на певних етапах і напрямках навчально-виховного процесу торкалися у своїх дослідженнях Р.Скульський, С.Домбровський, Г.Іванюк, В.Костів, О.Неживий, О.Ростовський, В.Хрущ, Н.Соломко, Г.Сутрина, Н.Чернуха, Б.Тимків та ін.

На важливість фольклору у зв'язку з підготовкою педагогічних кадрів національної школи, фольклорної практики як вивчення історії духовної культури рідного народу вказували відомі українські вчені-педагоги М. Дмитрук, М. Зінчук, А. Лазаріс, С. Сірополко, Я. Чепіга [ ]. Саме навчально-наукові експедиції дають можливість осмислити світ народної культури, заглибитися у філософсько-психологічну мудрість традиційного світогляду, в ментальність, «закодовану» в мовленні жителів різних регіонів України, інтенсифікують розвиток професійно-педагогічного мислення, творчих здібностей, дослідницького досвіду, необхідного для інноваційної педагогічної діяльності, а оволодіння спектром відповідних знань і вмінь дає можливість педагогу розробляти і впроваджувати у шкільні програми «регіональний компонент».

Актуальність проблематики польового дослідження і запису зразків усної народнопоетичної творчості полягає, на думку вчених, у його спрямуванні на збереження нематеріальної культурної спадщини, її ідентифікації, документуванні, дослідженні, популяризації, підвищення її ролі, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів народної спадщини.

Слід зазначити, що фольклорна підготовка у вищих навчальних закладах характеризується інтегрованістю, взаємозв'язком усіх компонентів (навчальних дисциплін, навчальних і педагогічних практик, науково-дослідної роботи) і їх скоординованістю з метою досягнення головної мети – розвитку індивідуальності, особистості студента як майбутнього вчителя-вихователя і дослідника. Учитель повинен мати уявлення про історію, пам'ятки культури, фольклорні традиції відповідного регіону, діяльність основних центрів науково-дослідницької роботи з фольклору. Фольклорна практика покликана розширювати уявлення майбутніх словесників про роль фольклору в житті

народу, динаміку розвитку мистецтва родинного слова, формувати вміння доцільно користуватися фольклорним мовленням, розуміти його естетичне забарвлення, психологічний ефект і на цій основі виробляти мовне чуття, мовний смак, що вкрай необхідне для розвитку інтелекту, творчих здібностей, свободи мислення.

Необхідність озброєння майбутніх учителів основами фольклорно-, літературно-, лінгвокраєзнавчої освіти продиктована насамперед завданнями сучасних шкільних програм, зокрема введенням у підготовку учнів елементів лінгвокультурології, соціолінгвістики, культури мови, розділу «Література рідного краю». Національне самовизначення школи вимагає широкого відображення національних елементів у виховній діяльності, відродження краєзнавчої роботи, залучення учнів до активної участі в збереженні і охороні святинь свого народу. Реалізація культурознавчого напрямку навчання вимагає від вчителя уміння широко використовувати культурознавчі знання у власній професійній діяльності. Саме вчителем-словесником закладаються основи національної самосвідомості, прищеплюється любов до рідної мови, до своєї культури, повага до народу. Різноманітна тематика уроків народознавства, популяризація фольклорно-етнографічних гуртків, залучення школярів до практики збирання перлин народної творчості рідного краю, опанування краси й глибин мови «з чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народженої», відкривають невичерпні можливості для роботи зі словом, для пізнання його таїни, витоків, життя, збагачують світоглядний словник юних дослідників мови, сприяють розумінню ними процесу розвитку національної культури, є надійним шляхом не лише до підвищення власного професіоналізму вчителя-мовника, але й до виховання мовного чуття учнівства взагалі.

Згідно з навчальними планами студенти філологічного факультету проходять три типи фольклористичної практики: фольклористично-ознайомчу (на першому курсі), фольклористично-діалектологічну (на другому курсі) та фольклористично-етнографічну (на третьому курсі), які проводять у формі експедиційних виїздів у різні регіони України.

В умовах сьогодення важливим аспектом підготовки майбутніх учителів-словесників є вивчення мовної диференціації суспільства і вміння орієнтуватися в ній, а відтак *діалектологічна* практика вважається прекрасною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки, формування мовної, лінгвістичної та етнолінгвістичної компетенції. У діалоговому просторі села і міста студенти-філологи поглиблюють уявлення про духовно-матеріальну культуру різних регіонів України, детальніше знайомляться з основними лексико-граматичними і фонетичними особливостями діалекту, на якому їм доведеться слухати і записувати фольклорні твори, спостерігають за процесом «згасання» говорів як повноцінних комунікативних систем, виробляють основні навички збору, обробки, аналізу автентичного матеріалу, наочно опановують метод картографування мовних фактів та психологію діалектного спілкування.

Навчитися глибоко й естетично повноцінно сприймати фольклорний твір, осмислювати, міркувати над психологією, філософією казки, легенди, пісні, оповідання тощо, співвідносити прочитане з власними уявленнями і цінностями, – головне завдання *фольклорної* підготовки.

Фольклорно-пошукова практика сприяє якісній підготовці майбутніх вчителів до самостійної творчої педагогічної діяльності. Студенти роблять перші самостійні кроки на фольклористичній ниві, розкривають для себе специфіку живого фольклорного процесу, вчаться практично застосовувати здобуті теоретичні знання, поступово набувають необхідного для майбутньої професійної діяльності досвіду фольклористично-етнографічної праці у польових умовах. Навчальні практики вважаються етапами особистісного формування майбутнього фахівця, розвитку його загальної і професійної культури. Позитивним наслідком практики є поява у студента нового бачення майбутнього фаху, що характеризується потребою в удосконаленні професійної компетенції.

Учасники практики виконують важливе наукове завдання: накопичують матеріал для дослідження процесів, що визначають еволюцію сучасного українського фольклору. Звертається увага на структуру фольклорного матеріалу різних вікових і професійних груп населення, місце в ньому традиційних фольклорних жанрів і пісенних та оповідних новотворів, з'ясовуються вияви міжнародних мистецьких зв'язків, впливу на фольклор літератури, професійного музичного мистецтва. Вироблення у збирача вміння обробляти зібраний матеріал, оволодіння ним технологією ведення наукового дослідження, виклад результатів дослідження у статтях, наукових збірниках, на конференціях – стає достойним результатом проведеної роботи дослідника-початківця.

Успішне проведення практики залежить від її організації, методики збирання і оформлення фольклорного матеріалу. Студенти-практиканти повинні знати: 1) хто збирав або збирає нині в обраній ними місцевості фольклорний матеріал; 2) чи є в даній місцевості музеї фольклорної творчості; 3) чи відбуваються обрядові свята, конкурси збирачів фольклору; 4) чи існують масові форми пропаганди фольклорного мистецтва (фольклорно-етнографічні концерти, огляди-конкурси фольклорних колективів, окремих виконавців, районні і міжрайонні фольклорні свята, фестивалі народної пісні і танцю); 5) чи є в даній місцевості учасники районних, обласних, республіканських конкурсів фольклорних колективів.

Високі вимоги, які сучасна наука ставить до документування фольклорно-етнографічних матеріалів, постійне удосконалення й ускладнення техніки та методики польової експедиційної праці визначають відповідний рівень організації та проведення студентських фольклористичних практик, сягнути якого студентам, особливо початківцям, інколи буває важко.

Надання керівниками фольклористичної практики конкретних порад щодо даного виду діяльності на всіх її етапах (передекспедиційному (організаційному), експедиційному (польовому) та післяекспедиційному) є важливою передумовою успішного проведення пошукової роботи, забезпечить

якісніше сприймання студентами основних завдань практики й освоєння ними таких першочергових науково-методичних питань, як техніка збирання, транскрибування, архівне опрацювання фольклорно-етнографічних матеріалів.

Навчальне завдання вимагає від збирача опанувати якомога більше фольклорних творів, етнографічних термінів. А в процесі експедиційної пошуково-дослідницької роботи – необхідність помічати, крім традиційного, і сучасний стан фольклору та етнографічних явищ. Через спілкування з інформантами, запис «живого» фольклору та етнографічного матеріалу краще усвідомлюється значення традиційно-побутової культури, усної народної творчості в житті мешканців ареалу, що досліджується. Професійне завдання збирача-фольклориста зобов'язує до фахового набуття роботи з інформантами, правильності запису й оформлення польового матеріалу, доцільності поставлених інформатору запитань, бачення справжньої картини побутування фольклору та етнографічних явищ.

Збирачам фольклору необхідно пам'ятати: записувати слід всі жанри народнопоетичної творчості, які протягом віків передавалися із уст в уста і дійшли до наших часів – пісні, казки, легенди, прислів'я, приказки, загадки, музичні мелодії, танці, твори, топоніміку тощо. Доцільно також фіксувати народні оповідання, спогади, розповіді знаних людей, зразки сучасності, які оспівують країну.

Головними завданнями збирача-дослідника мають стати: 1) збір фольклорного матеріалу відповідно до поставленої мети дослідження; 2) запис зразків фольклору від різних прошарків населення та різновікових категорій; 3) охоплення територіальної широти і повноти змісту запису народнопоетичної творчості; 4) проведення реєстрації (за можливістю) і зіставлення записаного матеріалу основної місцевості дослідження із радіусним ареалом поширення досліджуваних явищ; 5) здійснення відеозйомки, фотофіксації визначних і типових представників досліджуваного середовища; 6) виявлення нових елементів у фольклорі, які породжені сучасністю; 7) фіксація трансформації традиційного репертуару та проникнення сучасних мотивів у різні жанри (казку, бувальщину, переказ тощо).

Висвітлення трансформаційних змін, які відбулись у досліджуваних і зафіксованих зразках народнопоетичної творчості в залежності від соціально-економічних умов районів і соціального складу носіїв інформації, є важливим завданням для збирача-фольклориста.

Згідно з поставленою метою та визначеним завданням збирачами обирається місцевість для дослідження. Цей вибір може залежати від інформативних рис повідомлення та цільових установок, наукового інтересу дослідників до матеріалів, які передбачається зібрати у конкретній місцевості тощо.

Основними цільовими установками можуть бути, зокрема такі: 1) з'ясування специфіки фольклору конкретної місцевості; 2) вивчення руху ідеології на матеріалах фольклору; 3) розкриття загальної функції фольклорних явищ на сучасному етапі.

Для виконання поставлених завдань збирачам-дослідникам необхідно виявляти шляхом запису і реєстрації по можливості увесь основний склад фольклорного репертуару і охоплювати спостереженням всі основні його частини в різних статево-вікових і соціальних групах та в різних ситуаціях; здійснювати запис музичного фольклору в присутності великої кількості людей. Водночас, застосовуючи метод картографування, виявляти жанрову різноманітність та фольклорні явища, позначати на карті відповідним умовним значком їхнє територіально-ареальне поширення, виявляти ступінь популярності цих явищ в тому чи іншому середовищі.

За допомогою картографування відкривається можливість конкретизувати межі традиційних ареалів поширення фольклорних явищ. Дослідження за спеціальними картографічними програмами дають можливість докладніше побачити загальну картину українського фольклору, його регіональні особливості та жанрове поширення.

Польове дослідження вимагає фіксації фольклору. Тут важливо розуміти, що кожне покоління, кожна людина є носієм оригінальних зразків фольклору, тому для якнайповнішого збереження духовної спадщини записування здійснюється систематично. Результативність записування зростає тоді, коли воно спирається на певні теоретичні знання про фольклор, почерпнуті із наукових і науково-популярних видань.

Найбільше застосовується стаціонарний і експедиційний способи польових досліджень, існує також екскурсійний, кореспонденційний, анкетний тощо. При застосуванні стаціонарного способу записувачі фіксують матеріали у місцевості свого постійного чи тривалого проживання, досягаючи повноти і вичерпності. Однак при застосуванні стаціонарного способу записування дослідженням охоплюється обмежена територія.

При експедиційному способі збирачі на короткий час виїжджають до певної віддаленої місцевості чи території, проте, через обмеженість у часі не завжди мають можливість досягти вичерпності у своїх дослідженнях.

Об'єкт польових досліджень може визначатися за територією (населений пункт, місцевість, район, регіон) або соціологічним (селянське, міське, робітниче, студентське та інші середовища) принципами.

Обов'язковим є наявність одного чи кількох тематичних запитальників. Їх можна скласти самостійно або знайти в методичній літературі. Однак не завжди можна легко отримати вже складені запитальники (загальні чи тематичні), не всі збирачі можуть врахувати всі необхідні моменти, тому їм необхідно надавати підготовлені запитальники.

Виконавців, від яких записують фольклор, називають респондентами або інформаторами. Записувати зразки слід, передусім, від талановитих, відомих в місцині співаків та оповідачів. Цікавим є репертуар всіх носіїв фольклору, осіб різного віку, освіченості, соціального становища.

Безпосередній процес записування називається сеансом. Перш ніж починати сеанс, варто створити приятний емоційно-психологічний контакт з респондентом, ознайомивши його із своєю метою й завданням.

Існує загальне правило: крім запису явищ народнопоетичної творчості, для наукового обґрунтування цих явищ необхідно фіксувати історію, соціально-економічні і культурно-побутові умови. Адже записані матеріали надають інформацію щодо загальної картини сучасного складу фольклору: фіксуються дива жанрового відмирання і оновлення зразків народнопоетичної творчості.

Відомо, що деякі види обрядових та ігрових пісень майже зникли в глобалізаційному часовому просторі. Родинно-побутовий фольклор ще тримається і культивується у молодіжних колах, щоправда, вже не в масовому масштабі. З одного боку, вони знаходять підтримку і опору в ідеологічному консерватизмі окремих груп населення і в збереженні деяких моментів у сімейній обрядовості. З іншого – велику роль відіграють аматорські фольклорні колективи, які зберігають художню й емоційну силу фольклору. Творчими колективами засвоюються пісні, куплети на місцеву тематику, зокрема спеціально написані для певного заходу. Нині можна записати залишки билинної традиції, що зберігається у пам'яті нечисленних осіб, рідко виконуються билини навіть для власної родини. Натомість казка продовжує побутувати в дитячій аудиторії, однак – з місцевою тематикою, серед дорослих або в літературному використанні – тепер уже рідко.

Трапляється, що один і той же твір можна почути від різних виконавців. Бажано кожного разу записувати його, щоб потім зіставити варіанти. Якщо відмінностей між текстами не буде або вони незначні, твір записується лише один раз. У разі наявних розбіжностей, твір записується двічі або кілька разів повністю і щоразу додається примітка: «порівняйте з № ...». При розмові допоможе присутність слухачів з числа місцевих жителів, родичів виконавця, котрі сприятимуть заохоченню інформатора до виконання пісні чи прозового твору. Варто записувати, коли, в яких умовах, чому виконувався саме такий твір, чи існували щодо твору обмеження. Якщо мова йде, наприклад, про весільну пісню, то слід дізнатися, коли саме вона співалася, кому призначалася, чи виконується вона тепер. Важливо звернути увагу на ігрові моменти, що супроводжують виконання творів. Цінними виявляються етнографічні спостереження, що допомагають детальніше розкрити зміст того чи того жанру усної народної творчості. Запис мусить передавати всі особливості мови виконавця. Діалектизми, русизми, жаргонізми, просторічні слова не можна замінювати на літературні слова. Якщо ж значення слова незрозуміле, варто попросити виконавця витлумачити його і включити це пояснення до приміток. Кожен твір доцільно записувати повністю, включаючи повтори, вигуки, вставні слова і речення, зауваження виконавця, забороняється записувати текст з пам'яті.

Зібрані під час практики тексти переписуються в загальний зошит – щоденник. Кожен текст незалежно від розміру має свій порядковий номер. На початку додається історико-етнографічний нарис.

У ньому характеризується населений пункт, де відбувалась практика. Подається коротка історія села (міста), опис його географічного становища, сучасного розвитку економіки і культури, відомостей про мешканців.

Наступна сторінка – матеріал, присвячений інформаторам. Дуже важливо, щоб це були постійні мешканці населеного пункту. Розповідь може йти як про них, так і від їх імені. Бажано мати фотографії інформаторів, що може полегшити сприймання фольклорного твору. Фольклорний матеріал, зібраний під час практики, варто згрупувати за жанрами. На початку кожного розділу вміщується розповідь про виконавця, потім переписуються почуті від нього твори. Завершують розділ коментарі та примітки до текстів. Серед орієнтовної послідовності запису творів можна виокремити такі: 1. Календарно-обрядові пісні: а) величальні (колядки, щедрівки, посипалки); б) веснянки; в) русальні; г) купальські; д) петрівочні; е) жнивні (зажинкові, власне жнивні, обжинкові). 2. Родинно-обрядові пісні: а) весільні; б) голосіння. 3. Замовляння. 4. Ліричні пісні: а) соціально-побутові (козацькі, чумацькі, рекрутські та солдатські, бурлацько-наймитські, заробітчанські); б) родинно-побутові пісні (про кохання, про жіночу долю, гумористичні та сатиричні, колискові). 5. Думи та історичні пісні. 6. Казки: а) про тварин; б) чарівні; в) соціально-побутові. 7. Легенди та перекази. 8. Анекдоти. 9. Балади. 10. Коломийки та частівки. 11. Малі фольклорні жанри: а) загадки; б) прислів'я та приказки; в) скоромовки; г) забавлянки; д) лічилки. 12. Народна драма.

У коментарях та примітках наводяться відомості про умови та обставини, в яких виконуються тексти, змальовуються обряди, ритуальні дії, з якими пов'язані твори, пояснюються діалектизми та рідковживані слова. Все, що говоритиме виконавець про твір, варто навести в цій частині.

Існує два способи упорядкування фольклорних матеріалів. Перший полягає в тому, що тексти з усіма даними і коментарями відразу записують на окремих аркушах. Потім їх збирають за жанровою приналежністю в одну папку, нумерують і реєструють.

За другим способом, чернетки переписують начисто в загальний зошит, розміщують матеріали за виконавцями. Спочатку записують дані про інформатора, а тоді тексти виконаних ним творів. Кожний текст повинен мати свій порядковий номер. У зошиті нумеруються сторінки. На обкладинці зошита позначають час і місце проведення практики. У кінці записів подається зміст записаних народних творів у згаданому вище порядку. Важливе значення має електронний каталог фольклорної практики. На основі поданих матеріалів студентами-дослідниками укладаються добірки текстів для шкільних кабінетів української літератури, краєзнавчих музеїв, будинків народної творчості тощо.

Логічне узагальнення цілісної фольклорної підготовки відбувається у курсах літературознавчого, мовознавчого, педагогіко-психологічного блоків. Дидактичну функцію фольклорні дослідження виконують у курсах культурології, етнопсихології, етнопедагогіки.

Психолінгвістичні, лінгводидактичні, педагогічні аспекти впливу фольклорних жанрів на формування мовної особистості знаходять місце в курсах методик викладання української мови і літератури. Ефективність запропонованих фольклорних засобів полягає в тому, що вони базуються на принципах природо- та культуровідповідності, розглядають національно-мовне виховання як невід'ємну «складову природи» українського народу.

Отже, фольклор – невід'ємна складова частина національної духовної культури, яка в концентрованій формі подає одночасно народну філософію, етику й естетику, створюючи неповторний національний образ світу. Народне виховання детермінується національним образом світу, спрямовується на його послідовне формування, а відтак всебічне дослідження скарбів фольклорної творчості має неабияке освітнє, ідейно-виховне й естетичне значення. Саме від вивчення й поширення фольклорно-пошукової роботи починається прилучення до словесного мистецтва майбутніх учителів-філологів, здійснюються перші кроки на шляху до професійної освіти.

Література

1. Бріцина О. Ю. Сучасні аспекти методики збирання народної прози / О. Ю. Бріцина // народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 24–33.
2. Денисенко В. А. Підготовка майбутнього вчителя-філолога до проведення експедиційної роботи з учнями загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Педагогіка» / В. А. Денисенко. – К., 2003. – 21 с.
3. Концепція краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної) [Текст] : научное издание / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; укл. В. В. Обозний. – К. : Науковий світ, 2000. – 47 с.
4. Ледняк Ю. В. Педагогічний потенціал фольклору Східного регіону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Педагогіка» / Ю. В. Ледняк. – Словянськ, 2002. – 34 с.
5. Лисенко А. В. Методика використання літературного краєзнавства в системі підвищення кваліфікації вчителів-словесників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Педагогіка» / А. В. Лисенко. – К., 2002. – 34 с.